Анна Зегерс

Прогулянка мертвих дівчат

Перекладач: Микола Кагарлицький

— Ні, багато далі. З Європи.

Чоловік глянув на мене насмішкувато, ніби я сказала йому: "З Місяця". Це був господар пулькерії, що стояла край дороги за виходом з села. Він відступив від столу і, спершись об стіну, почав розглядати мене, мовби дошукувався причини моєї фантастичної появи тут.

Раптом мені самій здалося фантастичним те, що мене з Європи занесло в Мексіку.

Село було щільно огороджене органними трубами кактусів, мовби міцним парканом. Крізь просвіт між ними я могла бачити брунатно-сірі гірські схили, голі й дикі, як місячні кратери; вже самим своїм виглядом вони розвіювали найменшу підозру про наявність будь-коли якогось життя на них. Двоє перцевих дерев червоно полум'яніли на краю майже зовсім пустельної улоговини. Здавалося, що вони не цвіли, а горіли. Господар пулькерії сів навпочіпки, заховавшися під велетенською тінню від свого капелюха. Він облишив мене розглядати, ні село, ні гори його не цікавили. Застигнувши, він вдивлявся в те єдине, що загадувало йому непомірну, нерозв'язну загадку — в цілковите ніщо.

Я притулилася до стіни, що відкидала вузеньку тінь. Моє пристановище в цій країні було занадто сумнівне й непевне, щоби я могла вважати себе за врятовану. Бо хоч усі незліченні небезпеки війни мене ніби й оминули, але тут причепилася хвороба, що не відступалася від мене кілька місяців. І хоч від спеки й утоми мені щеміло в очах, я все-таки могла бачити частину дороги, що вела з села в хащі. Дорога була

така біла, що неначе відбивалась із середини на моїх повіках, стояла переді мною, навіть коли я стулювала очі. З-за краю влоговини витикався і ріг білої стіни: його я помітила ще з даху заїзду у великому, розташованому вище в горах селі, звідки я щойно спустилася сюди. Тоді ж я запитала і про ту стіну — чи то ранчо, чи що там — з єдиним, ніби з нічного неба впалим вогником, але ніхто мені не зміг нічого до пуття пояснити. Тоді я подалась сюди сама. Незважаючи на кволість і втому, через які я мимоволі зробила тут перепочинок, я все ж вирішила на власні очі побачити, що там таке. Безцільна моя цікавість — то були лише рештки колишньої любові до мандрів, вплив задавненої звички. Як тільки я втамую її, одразу ж повернуся назад, до призначеного мені притулку. Лавка, на якій я відпочивала, була найдальший пункт моєї подорожі, найзахідніший пункт, якого я на ті часи сягнула на земній кулі. Жадоба звідати незвичайних, запаморочливих пригод, що колись не давала мені спокою, вже давно була вдоволена аж надміру. І єдине, що могло б збадьорити в мені дух,— це повернення на батьківщину.

Ранчо, як і самі гори, лежало оповите мерехтливим серпанком. Мені важко було зрозуміти, чи утворився він з сонячних пилинок, чи то моя втома все огорнула млою так, що предмети поблизу туманіли, а далина вимальовувалась ясно, як марево. Я встала, бо мені самій була гидка моя втома. І туман перед моїми очима трохи розтанув.

Я вийшла крізь прохід у кактусовому частоколі, обминула собаку, що безживним падлом розпластався в пилюці просто на дорозі й спав. Скоро вже мали починатися дощі. Голе коріння переплетених дерев чіплялося за кручу, мов хотіло врости в камінь. Біла стіна підступила ближче. Хмара пилюки чи моєї втоми, що була трохи розтанула, знов погустішала в западинах гори, але не темна, як звичайні хмари, а лискуча й мерехтлива. Я б звернула все на пропасницю, якби легкий подув гарячого вітру не розірвав хмари, мов клапті туману, і не поніс їх до інших схилів.

За довгою білою стіною мигнула зелень. Очевидно, там була криниця або проведений канальчик, що для ранчо давав більше води,

ніж для села. І все ж пусткою віяло від того ранчо з низеньким будиночком, що глухою стіною дивився на дорогу. Єдине світло, якщо я не помилялася, горіло вчора ввечері у хатині воротаря. Гратчасті ворота, давно вже зовсім негодящі й струхлявілі, були виламані. Але над склепінням ще ледь проступав герб, змитий незліченними дощами. Невиразні обриси його видалися мені знайомі, як і половинки кам'яних мушель, що його облямовували. Я ввійшла в браму без ворітниць. На свій подив, я почула легке, рівномірне порипування десь усередині. Я ступила ще крок уперед. Тепер я вже відчула запах зелені в саду. Вона ставала чимдалі свіжіша й розкішніша, як я придивлялася до неї. Рипіння стало незабаром виразніше. З-за кущів, що на очах моїх усе густішали й розростались, я вловила рівномірне погойдування гойдалки. Тепер моя цікавість була вже така непереборна, що я кинулася просто з воріт на скрип гойдалки. І ту ж мить хтось гукнув:

— Нетті!

Від шкільних часів так мене ніхто не гукав. Я звикла до добрих і злих назвиськ, якими мене кликали друзі й вороги, до імен, якими мене протягом багатьох років називали на вулиці, на святах і зборах, уночі наодинці, на поліційних допитах, які писали на книжкових обкладинках, у газетних статтях, протоколах та паспортах. Коли я лежала хвора, в непам'яті, як мені хотілося почути те своє давнє ім'я! Але воно згубилося, те ім'я, що, здавалося мені, може зробити мене знову здоровою, юною, веселою, поверне назад колишнє життя, навіки втрачене для мене й давніх моїх товаришів. Почувши своє колишнє ім'я, я з несподіванки,— за цю звичку з мене завжди і в класі глузували,— вхопилася обома руками за коси. Як дивно мені — вхопитися знову за дві товсті коси! Отже, їх мені в лікарні не відрізали.

Пень, до якого було прибито дошку-гойдалку, постав мені перед очима мовби заволочений густою хмарою. Та невдовзі хмара порідшала й розтанула в кущах шипшини. І в тумані, що вже стелився лише по землі, виглянули з високої та густої трави поодинокі квіточки лискучої курячої сліпоти. Туман так хутко розступився, що вже стали чітко

вимальовуватись і журавельник, і кульбаби. А між них вирізнялися брунатно-рожеві жмутки трясучки, що вже тремтіла від самого погляду на неї.

По кінцях дошки верхи сиділи дві дівчини, дві мої найкращі шкільні подруги. Лені сильно відштовхувалася великими ногами, взутими в тупоносі черевики на гудзиках. Мені пригадалося, що вона завжди доношувала черевики старшого брата. Правда, брат той загинув восени 1914 року на самому початку першої світової війни. Водночас мене здивувало, чому на обличчі Лені не зосталося й сліду від жорстоких подій, що занапастили їй життя. Її лице було гладеньке й чисте, як свіже яблуко. На ньому не було жодного шраму, жодного синця від побоїв, що дісталися їй у гестапо, коли вона відмовилася свідчити проти свого чоловіка. Її туга моцартівська коса заносилася над головою, як гойдалка сильно злітала догори. Її кругле обличчя зі зведеними докупи густими бровами мало рішучий, енергійний вираз. Такого виразу воно прибирало ще в дитинстві, коли Лені замірювалася на щось важке. І зморшку на її чолі я впізнала. Я завважувала її завжди на звичайно гладенькому, круглому, як яблуко, обличчі Лені, коли гралося тяжку партію у волейбол, чи плавалось наввипередки, чи писалося складний класний твір, а пізніше — коли ми бували на бурхливих зборах або розкидали листівки. Цю саму зморшку між бровами я спостерегла в неї вже й за гітлерівських часів, незадовго до моєї втечі, коли я востаннє стрілася в рідному місті з друзями. Вона ще й раніше перетинала їй чоло, коли чоловік її в домовлений час не з'явився на призначене місце, з чого стало ясно, що його схопили нацисти в підпільній друкарні. У неї, певне, були насуплені брови й міцно стулені уста, коли потім й саму її заарештували. Ця зморшка, що раніше прорізалася в неї на чолі тільки з особливої нагоди, закарбувалася назавжди, коли в жіночому концентраційному таборі на другу зиму цієї війни її повільно, але певно морили голодом. Дивно мені було, як це часом губилася в моїй пам'яті її голівка з широким бантом у моцартівській косі, хоч я переконана була, що навіть смерть не може змінити схоже на яблуко лице її зі зморшкою на чолі.

На другому кінці гойдалки сиділа випроставши перед собою стрункі довгі ноги, Маріанна, найвродливіша дівчина в нашому класі. Попелясті коси вона підколола так, що вони крендельками звисали над вухами. На її лиці, окресленому так шляхетно й правильно, як лиця кам'яних середньовічних статуй в Марбурзькому соборі, годі було побачити щось інше, крім ясності й чарівності. На ній, як на квітці, не видно було ніяких знаків жорстокості, бездушності чи провини. Я й сама одразу викинула з голови геть усе, що чула про Маріанну, й раділа, на неї дивлячись. Її стрункa, худорлява постать щоразу тіпалася, коли вона, не відштовхуючись, намагалася дужче розгойдати гойдалку. Здавалось, наче вона легко може знятись і полетіти отака, як є,— з гвоздикою в зубах, з тугенькими маленькими груденятами під запраною зеленою блузкою.

Упізнала я й голос літньої вчительки, панни Меес: вона шукала нас поряд, за низькою стіною, що розділяла подвір'я з гойдалками та терасу з кав'ярнею. "Лені! Маріанно! Нетті!" Я вже більше не хапалася за коси від подиву. Адже вчителька не могла кликати мене вкупі з дівчатами якимось іншим іменем. Маріанна враз спустила ноги з дошки і, як тільки кінець, де сиділа товаришка, опинився внизу, твердо поставила їх на землю, щоб Лені було зручно встати. А потім вона однією рукою обняла за шию подругу й дбайливо повитягала травинки з її волосся. Тепер мені здалося неймовірним усе, що мені розповідали й писали про обох. Коли Маріанна так дбайливо придержує гойдалку для Лені і так по-дружньому, обережно повитягала у неї травинки з волосся і навіть обійняла її за шию, то неможливо, щоб вона потім так різко й холодно відмовила Лені в товариській послузі. Неможливо, щоб у неї язик повернувся сказати, що їй байдуже до дівчини, з якою колись десь випадково ходила разом у один клас. Що кожен пфеніг, витрачений на Лені та її сім'ю, то намарне викинуті гроші, то, мовляв, обкрадання держави. Гестапівці, що заарештували спочатку батька, а потім і матір, пояснювали сусідам, що осиротілу дитину Лені треба негайно віддати до націонал-соціалістського притулку. Сусідки перехопили дівчинку на дитячому майданчику й заховали, щоб потім відвезти її в Берлін до батькових родичів. Вони прибігли до Маріанни, яку раніше бачили часто

під руку з Лені, позичити на дорогу грошей. Але Маріанна відмовилася допомогти й сказала, що її власний чоловік займає високу державну посаду і що Лені та її чоловіка цілком справедливо заарештовано, бо вони обоє наважилися виступити проти Гітлера. Жінки злякалися, щоб і їх, бува, не потягли до гестапо.

Мені раптом спало на думку: чи й на личкові дівчинки, як і на чолі її матері, з'явилася така ж сама зморшка, коли її все ж забрали до нацистського притулку?

Тепер обидві вони, Маріанна й Лені, хоча з вини першої друга втратила дитину, залишили садочок з гойдалками і йшли, обійнявшися, притулившися скронею до скроні. Мені стало трохи сумно, і, як часто траплялося зі мною в шкільні роки, я відчула себе нараз чужою серед загальних розваг і щирої товариськості інших. Але обидві подруги зупинилися ще раз і взяли мене між себе.

Ми, як троє каченят за качкою, йшли слідом за панною Меес до тераси з кав'ярнею. Панна Меес трохи накульгувала, і цим, та ще й великим озаддям, вона й справді дуже нагадувала качку. На грудях, у викоті блузки, висів у неї великий чорний хрест. Я б теж мусила стримувати усмішку, як і Лені та Маріанна,— бо вигляд у неї таки був кумедний,— якби не почувала до неї такої пошани. Адже вона без остраху носила собі у викоті на грудях масивного хреста замість свастики й ходила на службу божу, навіть коли заборонили її віру.

Тераса з кав'ярнею на березі Рейну була засаджена трояндовими кущами. Вони в порівнянні з дівчатами були такі правильні, такі рівні, такі виплекані, як ото садові квіти поруч з польовими. Крізь пахощі води й саду пробивався знадливий аромат кави. За столиками, позастелюваними скатертинами в червону й білу клітинку, перед довгою і низькою ресторацією дзвеніли, мов той бджолиний рій, молоді голоси. Мені захотілося на берег — подихати неосяжною широчінню сонячного краю. За собою до садової огорожі я потягнула й Лені та Маріанну. Звідси ми задивилися на посріблену сірувато-блакитну річку.

Села й шпилі на тому березі вкупі з ланами та лісами відбивалися в воді, помережаній сіткою сонячних блискіток. Що більше й довше я роззиралася навкруги, то вільніше мені ставало дихати. І серце по вінця наливалося світлою радістю. Майже непомітно зникав тяжкий гніт меланхолії, що лежав на кожному подихові. На самий лиш вигляд лагідного, пагористого краю замість смутку в серці самі зроджувалися життєрадісність і бадьорість, так немов просто неба з благодатного грунту проростає благодатне зерно.

Голландський пароплав, за яким низкою тягнулися вісім барж, ковзав по відбитих у воді пагорбах. Баржі навантажені були деревом. Шкіперова дружина підмітала якраз палубу, а навколо неї вистрибувало цуценя. Ми, дівчата, зачекали, поки зникне на Рейні білий слід від низки барж. І знову на воді більше нічого не було видно, крім відбиття другого берега, що зливався з відбитим садом по сей бік. Ми повернулися до столиків. Попереду нас ішла перевальцем панна Меес. Вона вже зовсім не здавалася мені смішна зі своїм нагрудним хрестом, що теж погойдувався у такт ході. Він раптом став для мене урочистим символом непохитності.

Можливо, серед школярок і були понурі та неохайні дівчатка. Але зодягнені в барвисті, літні суконьки, з стрибкими кісками й веселими кучериками, вони виглядали всі свіжо й святково. А тому що вільних місць бракувало, Маріанна й Лені примостилися на одному стільці й поділили на двох одну чашку кави. Маленька кирпатенька Нора з тонесеньким голоском, з двома накрученими головку кісками, вбрана в картатеньку суконьку, з такою гідністю розливала каву й розподіляла цукор, що, здавалося, ніби вона тут за господиню. Маріанна, що й думати забуде про своїх шкільних подруг, нараз ясно пригадає собі цю прогулянку, коли Нора, що стане керівницею нацистської жіночої організації, привітає з вступом до неї і колишню свою шкільну товаришку Маріанну.

Блакитна завіса туману, набігла з Рейну, чи, можливо, млистий серпанок утоми в мене на очах обволік усіх так, що я більше не

вирізняла облич Нори, Лені, Маріанни та поруч інших дівчаток, як не розрізняють окремих стебелець в оберемку польових квітів. Я чула суперечку між дівчатками, де б зручніше посадити молодшу вчительку, панну Зіхель, що саме вийшла з ресторації. Поволока туману знову розвіялася перед моїми очима. І я виразно розпізнала панну Зіхель. Вона була зодягнена, як і її учениці, в усе свіже й чисте.

Панна Зіхель сіла впритул коло мене. Метка Нора налляла улюбленій учительці кави. Рада догодити панні Зіхель, вона навіть устигла прикрасити її місце кількома гілочками жасмину.

Якби Норина пам'ять не була така ж ріденька, як і сам її голос, то за цю догідливість вона б картала себе, коли стане пізніше на чолі нацистської жіночої організації в нашому місті. А тепер вона гордо і навіть аж закохано дивилася, як панна Зіхель стромляє собі в петельку одну гілочку жасмину. Під час першої світової війни Нора просто б раділа, якби їй випало в одну зміну з панною Зіхель чергувати в загоні жіночої служби, що роздавав проїжджим солдатам їжу й питво. Зате згодом цю ж саму вчительку, що аж трусилася вся з старості, вона прожене з лавки над Рейном брутальними словами, бо ж не могла вона сидіти поруч з єврейкою. Сидячи поруч панни Зіхель, я нараз відчула як прикру прогалину в своїй пам'яті,— так, немовби моїм священним обов'язком було пам'ятати довіку всі найменші дрібниці,-що волосся в неї зовсім не було завжди сніжно-біле, як запам'яталося мені: під час нашої шкільної прогулянки воно в неї ще було густо-каштанове, й лише кілька сивинок сріблилося на скронях. Так небагато, що їх можна було навіть порахувати. І все ж мене те вразило, мовби я вперше, сьогодні, тут натрапила на слід старості. Решта дівчаток за нашим столиком разом з Норою раділи, що поряд з ними сидить їхня улюблена вчителька, не здогадуючися, що пізніше вони плюватимуть на неї й кричатимуть їй услід: "Жидівська свиня!"

Найстарша серед усіх нас Лора,— вона носила спідницю й блузку, кучерявила руде волосся й давно вже крутила справжні романи,— ходила тим часом поміж столиками й роздавала спечені власноручно

тістечка, Ця дівчина була ніби створена для хатнього кубельця, бо мала великий хист і до любовних справ, і до куховарства. Лора була завжди весела й привітна і до жартів та витівок метка. Одначе її зарано розпочате легкодумне життя, суворо засуджуване вчительками, не привело до одруження, ані навіть до жодного тривкого роману. І коли більшість з її подруг були давно вже зразковими матерями, вона, як ось і тепер, ще скидалася на голоногу школярку з великими, червоними, пожадливими устами. Як міг спіткати її такий жахливий кінець — самогубство за допомогою трубочки снотворних таблеток? Один її поклонник, ревнивий нацист, погрожував їй концтабором, бо вона своєю невірністю нібито безчестила расу. Довго він намарне вистежував її, щоб застукати з "протизаконним" полюбовником. І все ж, попри його ревнощі та мстивість, йому вдалося викрити її тільки незадовго до цієї війни, коли під час учбової повітряної тривоги всіх мешканців міста, серед них і Лору та її затаврованого коханця, підняли з ліжок і погнали до підземних бомбосховищ.

Вона потайки тицьнула (нашого ока те не уникло) посипану корицею зірочку, що лишилася в неї, такій же чарівній і лукавій Іді, кучерявій з природи дівчині. Вона єдина в класі зоставалася Лориною вірною подругою, коли на Лору за її нерозважливу поведінку всі вже скоса дивилися. Спостерігши, як Іда з Лорою про щось домовляються, ми без кінця осудливо шепотілися між собою про них та про їхні спільні відвідини плавальних басейнів, де вони наглядали собі кавалерів. Я тільки не розумію, чому Іду, що крадькома гризла посипану корицею зірочку, не таврували ревні охоронниці жіночої порядності? Можливо, тому, що вона була вчителева дочка, а Лора — тільки перукарева. Іда свого часу поклала була край легковажному життю, але і в неї не дійшло до весілля — її наречений загинув під Верденом. Те горе спонукало її стати сестрою-жалібницею: вона хотіла хоч чимось допомогти пораненим. І навіть як 1918 року було підписано мир, Іда не зрадила свого покликання і вступила до ордену милосердних сестер. Її гарненьке личко вже трохи поблякло і кучері трохи посріблилися, мовби хто їх посипав попелом, коли вона стала керувати націонал-соціалістською організацією сестер-жалібниць. І хоча в цю війну вона

вже не мала нареченого, її мстивість, її запеклість не притупилися. Вона втовкмачувала в голови молодшим доглядальницям державні настанови, що забороняли під час чергування розмови з військовополоненими і будь-які вияви фальшивого співчуття. І все ж остання її настанова — витрачати чисту марлю тільки на німців — так і лишилася не виконана, бо на нове місце її діяльності — госпіталь, розташований далеко від фронту,— впала бомба і винищила до ноги всіх — і своїх, і ворогів, не пожаліла навіть Ідиної кучерявої голівки, яку оце тепер Лора гладила своїми п'ятьма пальчиками з манікюром, що його мала в класі тільки вона.

Якраз у цю хвилину панна Меес постукала ложечкою по чашці і звеліла своїй улюбленій учениці обійти всі столики і зібрати складку за каву в тарілочку з синім візерунком. Так само вправно й рішуче збирала пізніше панна Меес пожертви на заборонену нацистами істинну євангелічну церкву. Звикла до таких доручень, вона нарешті стала й скарбничкою. Доручення було небезпечне, але вона збирала пожертви й надалі невимушено й жваво. Улюблена її учениця Герда весело бряжчала сьогодні тарілкою, а по тому віднесла її господині. Герда не була вродлива, але симпатична й моторна. Вона мала стовбовату, ніби конячу голову, цупке розкуйовджене волосся, міцні, завеликі зуби, гарні карі, трохи пукаті очі, довірливі й щирі, теж ніби конячі. Герда враз примчала від господині назад (вона ще й тим нагадувала лошатко, що завжди бігала мовби чвалом), попросила дозволу відстати від класу й повернутися додому іншим пароплавом. У ресторації вона довідалася, що хазяйчина дівчинка тяжко занедужала, біля неї нікому ходити, і тому вона захотіла сама доглянути хвору дитину. Панна Меес відхилила всі заперечення панни Зіхель — і Герда помчала чвалом до ліжка недужої дитини, як на свято. Вона просто народжена була доглядати хворих, любити людей, бути вчителькою з покликання, в найкращому, майже забутому тепер розумінні цього слова. Їй мовби долею було призначено всюди шукати дітей, яким вона була потрібна, всюди й завжди їх знаходити й опікуватися ними. І хоч життя її зрештою обірвалося непомітно й безглуздо, ніщо з того, чим вона жила, жодна дрібочка нею поданої допомоги не пропали марно. Її власне життя легше було

знищити, аніж його сліди в пам'яті тих багатьох, кому вона хоч один раз випадково допомогла. Проте хто допоміг їй, коли Гердин чоловік всупереч її забороні й погрозам, вивісив Першого травня за наказом нової влади прапор зі свастикою, бо інакше його б звільнили з роботи? Нікого не було поруч неї, хто б її вчасно заспокоїв, коли, прибігши з базару додому, вона побачила свою оселю, споганену страшним прапором, і, паленіючи з сорому, пойнята відчаєм, відкрила газовий кран. Нікого не було поруч неї ту хвилину. В останню свою годину Герда почувалася безнадійно самотньою, хоча багатьом людям вона стільки допомагала!

З Рейну долинув гудок пароплава. Ми повитягали голови. На білому його корпусі золотом блиснув напис "Ремаген". Хоч пароплав був ще далеко, мої хворі очі все ж легко розібрали його назву. Я бачила дим, що клубочився з димарів, та ілюмінатори кають. Я стежила за пароплавом, що за ним на воді то враз зникав, то враз з'являвся пінявий слід. Очі мої за цей час призвичаїлися до такого рідного й знайомого мені світу, і я вже все бачила виразніше, ніж тоді, коли пропливав голландський буксир. Чистесенький "Ремаген", що плив широкою тихою річкою повз села та пагорби, повз безперервний похід хмар, огортала така незнищенна ясність, що її ніщо в світі не здатне було скаламутити. Я вже сама на палубі і в круглих шибках кают вирізняла знайомі обличчя людей, чиї імена дівчатка тепер голосно вигукували: "Учитель Шенк! Учитель Райс!.. Отто Гельмгольц!.. Ойген Лютгенс!.. Фріц Мюллер!"

Усі дівчата кричали тепер хором:

— Реальна гімназія! Передвипускний клас!

Чи цей клас, що, як і ми, виїхав на прогулянку, зійде на берег поблизу нас, чи десь далі? Панна Зіхель і пана Меес по коротенькій нараді наказали нам, дівчаткам, стати по чотири в ряд,— вони хотіли уникнути зустрічі двох класів. Маріанна стала заново кренделиками укладати коси, що розплелися ще під час гойдання на гойдалці, бо її бистрозора подруга Лені, з якою вони вкупі гойдалися і вдвох сиділи на

одному стільці, своїми пильними очима нагляділа на палубі Отто Фрезеніуса, Маріанниного поклонника й найкращого танцюриста.

Лені нашіптувала їй на вухо:

— Вони зійдуть на берег. Він мені рукою махнув. Фрезеніус, русявий довготелесий сімнадцятиліток, давно вже настирливо махав нам з пароплава: він ладен був стрибнути в воду й плисти до нас, аби тільки хутчіш побачитися з коханою дівчиною. Маріанна міцно обійняла за шию Лені, обійняла як свою вірну подругу, якої згодом і знати не захоче, коли до неї звернуться по допомогу, як щиру сестру, в радощі й муки свого кохання утаємничену, як сумлінну посередницю в своєму листуванні і таємних побаченнях. Маріанна, вродлива й квітуча дівчина, вже тільки від однієї близькості друга робилася такою дивовижно чарівною й принадною, що вирізнялася з-посеред своїх товаришок, ніби те казкове дитя.

Отто Фрезеніус, що звіряв матері всі свої таємниці, вже розповів їй також і про захоплення Маріанною. Мати раділа такому щасливому виборові й вірила, що згодом, коли дочекаються діти свого повноліття, їм ніщо не стане на перешкоді до щастя. Заручини таки відбулися, весілля ж — ні: наречений загинув 1914 року в Аргоннах, куди він потрапив у складі студентського батальйону.

Пароплав "Ремаген" розвертався, щоб причалити до пристані. Обидві наші вчительки, що вже нетерпляче чекали зворотного пароплава, почали нас ні з того ні з сього перераховувати. Лені й Маріанна втупили очі назустріч пароплавові. Лені з такою цікавістю витягувала шию, мовби передчувала, що її майбутня доля залежатиме від того, з'єднається чи розлучиться закохана пара. Якби все залежало тільки від Лені, а не від кайзера Вільгельма, що оголосив мобілізацію, а пізніше від французького снайпера, вони й насправді були б гарним подружжям. Лені відчувала, що вони обоє і вродою, і душею одне одному рівня. Безперечно, тоді б Маріанна не відмовилася подбати про дитину Лені. І Отто Фрезеніус, очевидно, завчасно допоміг би Лені втекти. Напевне, й

на ніжному, вродливому обличчі дружини він би помалу викарбував такі риси справедливості й людської гідності, які не дозволили б їй зрадити шкільну подругу.

А поки що Отто Фрезеніус, якому в першу світову війну кулею прошиє живота, окрилений коханням, перший збіг містком до нашого саду. Маріанна, одною рукою обнімаючи Лені за плечі, подала йому другу вільну руку й не віднімала її. Не тільки мені та Лені, а всім школяркам ясно було, що це — закохані. Вони дали нам уперше не вимріяне, не вичитане з віршів, або казок, чи з класичних драм, а щире й правдиве, земне уявлення про закохану пару, як сама її природа замислила й створила.

Маріаннин пальчик затримався в його руці. Все лице її тепер виказувало безмежну відданість, навічну вірність високому, худорлявому русявому юнакові. І коли відісланого на польову пошту листа Маріанна дістане назад з позначкою "загинув", вона на пам'ять про свого Отто по-вдовиному одягнеться в жалобу. В ті чорні дні Маріанна, що над усе раніше любила життя зі всіма його великими й малими радощами — виявлялися вони в коханні а чи в гойданні на гойдалці,— у ті чорні дні вона зневірилася в усьому. А подрузі її, Лені, яку Маріанна нині обнімала за плечі, випало в ті самі дні зазнайомитися з відпускником Фріцом, сином залізничника з нашого міста. Тоді як Маріанна надовго закуталася в чорну хмару смутку, чарівна навіть у відчаї, в своїй глибокій скорботі за коханим, Лені красувалася, мов достигле рожеве яблуко. І обидві подруги, як воно звичайно ведеться, деякий час цуралися одна одної, як страждання цурається щастя. Та коли Маріанна скинула жалобу, вона знов почала навідувати кав'ярні на березі Рейну, й зустрічатися там з різними молодиками, й затримувати руку в руці, як оце тепер, і з таким самим, як тепер, виразом навічної вірності на лагідному довгастому лиці, а врешті обрала нового коханого — такого собі Густава Лібіга, що цілий пройшов крізь першу світову війну, а пізніше мав стати штурмбанфюрером СС у нашому місті. А коли б Отто Фрезеніус повернувся живий з війни, він би не став ні штурмбанфюрером СС, ні довіреною особою в гауляйтера. Риси чесності

й справедливості, що вже тоді проступали на його ще хлоп'ячому лиці, немовби говорили, що Отто заказані такого роду кар'єри й професії.

Лені тільки втішалась, коли дізналася, що її шкільна подруга, яку вона й надалі любила, мов рідну сестру, зазнає нових радощів, знайшовши своє щастя. Як і тоді, так і тепер Лені була занадто ще наївна, аби передбачати, що долі хлопчиків і дівчаток у цілому складають долю її батьківщини, долю її народу і що коли-небудь горе або радість її шкільної подруги може кинути тінь або промінь світла і на неї саму. Коли Маріанна легенько, ніби ненароком, сперлася на юнакову руку, від мене, як, між іншим, і від Лені, не втаївся вираз на її обличчі, що засвідчував непорушну, нероздільну відданість, Лені глибоко зітхнула, мовби для неї то особливе щастя — бути свідком такого кохання. Ще перше, ніж Лені та її чоловіка арештувало гестапо, Маріанна наслухалася від свого Лібіга, якому вона теж поклялася в навічній вірності, так багато зневажливих слів про чоловіка своєї шкільної подруги, що в неї й самої невдовзі пропало всяке почуття приязні до цієї зневаженої жінки. Чоловік Лені нізащо не хотів уступати ні в есесівські, ні в штурмові загони, де Маріаннин чоловік, гордий зі свого чину й посади, був би його начальником. Коли Лібіг помітив, що чоловік Лені зневажає виявлену йому, як на думку Лібіга, високу честь, він звернув увагу містечкової влади на ненадійного співвітчизника.

Нарешті весь хлопчачий клас із двома вчителями зійшов на берег. Пан Нееб, молодий учитель з білявими вусиками, тільки-но розкланявшись з обома вчительками, обійняв гострим поглядом нас, дівчат і зразу ж помітив, що Герди, яку він мимоволі шукав, немає. А вона тим часом купала й няньчила недуже хазяйське дитя, нічого не знаючи про хлопчаче поповнення в саду, не підозрюючи, що саме її бракує вчителеві Неебу, якому вже раніше запали в серце її карі очі та її співчутливість. І лише після 1918 року, по закінченні першої світової війни, коли Герда вже сама стала вчителькою й обоє вони домагалися поліпшення шкільної освіти у Веймарській республіці, відбулася їхня вирішальна зустріч у новоорганізованому "Союзі рішучих реформаторів школи". Але Герда виявилася вірніша своїм юним пориванням і цілям,

ніж він. Побравшися нарешті з дівчиною, яку Нееб уподобав передовсім за її погляди, він дуже скоро почав цінувати в подружньому житті спокій і добробут більше, ніж спільні переконання. Тому він і вивісив біля свого вікна прапор зі свастикою, бо на випадок непослуху закон загрожував йому втратою посади, отже, й шматка хліба для родини.

Не самій лише мені впало в очі Неебове розчарування, коли він не знайшов Герди поміж нашого дівочого гурту — тієї Герди, що її він таки розшукав пізніше й зробив своєю, ставши врешті й призвідцею її смерті. Ельза, кругленька, з тугою косою і з червоним, повним, як достигла вишня, ротом, була, здається, наймолодша серед усіх нас. Удавано байдуже, ніби між іншим, вона сказала, що одна з наших, Герда, залишилася в ресторації доглянути хвору дитину. Я і всі ми майже забули про Ельзу й не помічали її, як не помічають круглого пуп'янка на розквітлому кущі. Вона й справді була мала й непомітна. Проте хоча й не звідала ще любовних пригод, все ж любила примічати їх у інших і копирсатися в них. Тепер, по блиску очей пана Нееба вгадавши, що вона правильно цілилася, Ельза додала мовби нехотя:

— Це в кімнаті зразу ж за кухнею.

Ельза таким чином перевіряла, як діє її хитрість. І її іскристі дитячі оченята краще читали Неебові думки, аніж заклопотані очі досвідчених дорослих. Одначе власне кохання змусило її ще довго чекати. Її майбутній чоловік, столяр Ебі, пішов спочатку на війну. Ще до служби в нього вже були гостра борідка й черевце. Та й літами він був набагато старший за неї. Коли після укладення миру він узяв за себе кругленьку кирпату Ельзу, йому, майстрові-столяру, не зашкодило в господарстві те, що вона в торговельній школі опанувала бухгалтерську справу. Обох цікавила тільки їхня столярня і троє дітей. Згодом столяр часто казав, що для його ремесла байдуже, чи в Дармштадті, головному місті їхньої провінції, посідають владу міністри великого герцога, а чи соціал-демократичні. І на прихід Гітлера до влади, і на нову війну він дивився як на стихійне лихо — громовицю або повінь. На той час він уже постарів. Та й в Ельзиних густих косах блищало чимало сріблинок.

Змінити свою думку він не встиг, коли під час нальоту англійських бомбардувальників на Майнц він сам, його дружина, їхні діти та столярчуки в одну мить попрощалися з життям і розлетілися на всі боки укупі з будинком та майстернею.

Ельза, туга й кругла, мов горішок, що розколоти його спроможна була хіба лиш бомба, стрибнула в середину дівочого ряду, а Маріанна притулилася позаду і скраю, де Отто ще міг стояти поруч неї й тримати її руку в своїй. Через паркан Отто й Маріанна дивилися на річку. Їхні тіні зливалися з відбитими в воді пагорбами, хмарами та білими стінами літньої кав'ярні. Вони нічого не говорили одне одному. Вони певні були, що ніяка сила не здатна їх розлучити: ні шеренга по чотири, ні відхід пароплава, ні навіть мирна смерть у глибокій старості в колі своїх дітей.

Старший учитель хлопчачого класу,— він човгав по землі черевиками й відкашлювався, за що його учні прозивали Стариган,— оточений своїми учнями, спустився містком у сад. Хлопці порозсідалися жваво й нетерпеливо за столом, який нещодавно залишили дівчата. Господиня, рада, що її хворою дитиною опікується Герда, винесла їм новий, розписаний синім візерунком посуд. Керівник хлопчачого класу, учитель Райс, зразу заходився біля кави, сьорбаючи так смачно і гучно, немов який бородатий велетень.

Учитель, а таке трапляється не часто, пережив своїх юних учнів, що загинули і в тій війні під чорно-біло-червоними знаменами, і в війні нинішній, під прапорами зі свастикою. А він усе пережив цілісінький. Бо він поволі встиг обернутися на старого немічного діда, нездатного не тільки до боротьби, але й до сміливих слів, за які кидали до в'язниці або концтабору.

Якщо хлопці — одні чемні, виховані, інші — шибайголови — стрибали навколо Старигана, мов ті кобольди із саг, то невеличкий дівочий гурт у саду своїм вищанням скидався на ельфів. При переліку виявилося, що кілька дівчаток зникло. Лора сиділа в хлопчачому товаристві, бо вона завжди, при першій-ліпшій нагоді, вертілася коло хлопців, не тільки

сьогодні, а й ціле своє життя, увірване ревнощами нациста. Поруч з нею скалила зуби Еллі, що стріла того хлопця. Короткі штанці, які він неохоче, але ще не носив, тепер уже були затісні для його міцних стегон. Пізніше настане час, коли він, уже підстаркуватий, проте ще показний есесівець, як начальник конвою назавжди спровадить невідомо куди арештованого чоловіка Лені. Лені якраз дбайливо заступила Маріанну, так, щоб та могла перемовитися кількома прощальними словами зі своїм коханим, сама про те не здогадуючись, як багато майбутніх ворогів зараз оточує її в саду. Іда, майбутня сестра-жалібниця, бігла до нас униз, насвистуючи і пустотливо пританцьовуючи. Круглі хлоп'ячі очі й косуваті теплі очі старого вчителя, що смакував каву, приязно дивилися на кучеряву голівку, обвиту оксамитовою стрічкою. Пізніше, під час російської зими 1943 року, коли на її шпиталь упадуть бомби, вона пригадає й оксамитову стрічку в своїх кучерях, і сонцем залиту ресторацію, і сад на Рейні, і хлопців, які щойно прибули, і дівчаток, що вже від'їжджали.

Маріанна випустила руку Отто Фрезеніуса. І плечей Лені вона вже не обнімала. Вона самотньо стояла в дівчачому ряді, заполонена любовними мріями. І хоча Маріанна була переповнена почуттями найземнішими, вона вирізнялася серед інших дівчат майже неземною вродою. Під руку з молодим учителем Неебом Отто Фрезеніус повернувся до столу, де сиділи хлопці. Нееб тримався як добрий товариш, не допитувався, не кепкував, бо й сам уподобав у цьому-таки класі дівчину, бо поважав пробуджене почуття кохання і в наймолодших. Юного Отто смерть розлучила з коханою раніше, ніж старшого віком учителя, зате в короткому житті йому була подарована вірність, і все лихе його оминуло — всі випробування, вся ницість і ганьба, жертвою яких став старший віком учитель, що захотів урятувати для себе й Герди оплачуване державою місце.

Панна Меес зі своїм масивним, незнищенним хрестом на грудях пильнувала нас, дівчат, щоб котрась до прибуття пароплава не втекла до свого партнера по танцях. Панна Зіхель пішла розшукувати Зофі Майєр і знайшла її, нарешті, на гойдалці укупі з хлопцем — Гербертом

Беккером. Обоє вони були в окулярах, худющі й скидалися скорше на брата з сестрою, ніж на закохану пару. Герберт Беккер, як тільки побачив учительку, дременув щодуху. Я часто потім бачила його, як він гасав по місту, корчачи гримаси й щирячи зуби. У нього було все таке саме хитре хлоп'яче обличчя в окулярах, коли я зустрілася з ними у Франції, куди він прибув після громадянської війни в Іспанії. Панна Зіхель так висварила Зофі за непосидючість, що та аж окуляри мусила витирати від сліз. Не тільки коси вчительки, в яких я тепер з подивом завважила сивину, а й коси школярки Зофі,— нині смоляно-чорні, мов у снігуроньки,— теж укрилися сивиною, коли в переповненому запломбованому вагоні нацисти депортували їх обох до Польщі. Постаріла, в зморшках, Зофі скидалася вже на однолітку панни Зіхель, на руках у якої вона тоді нагло й померла.

Поки ми заспокоювали Зофі й протирали їй скельця окулярів, панна Меес плесканням у долоні скликала нас до пароплава. Нам було соромно, що гімназисти бачать, як нас женуть строєм, і ще тому, що всі сміялися з качиної кульгавої ходи нашої вчительки. Тільки у мене ту насмішку пом'якшувало почуття поваги до її непохитності, яку не могли зламати ні виклики в гітлерівський "народний суд", ні погрози вкинути її до в'язниці. Всі ми ждали на майданчику, поки пароплав пришвартується до берега. Мені врізалося в пам'ять, як боцман перехопив кинуту линву, як потім намотав її на стовпець і як на диво швидко спустили трап, і цей ласкавий до мене новий світ, що вітав наше товариство, наше плавання по Рейну, плавання, проти якого усі інші подорожі нескінченними морями від континенту до континенту зі всіма їхніми фантастичними, мов у дитячих мріях, пригодами просто бліднуть. Ті навіть і наполовину не були такі зворушливі, такі справдешні своїми пахощами дерева і води, легким погойдуванням трапа й скрипом каната, як ця двадцятихвилинна прогулянка Рейном до мого рідного міста.

Я перша вискочила на палубу, щоб сісти ближче до стерна. Задзвонили в дзвоник, линву відіп'яли — і пароплав рушив. Білий, блискучий струмінь піни вибився з-під нього й прослався вслід йому по

річці. Мені уявилися найрозмаїтіші кораблі, що встелюють пінистими дорогами моря під усіма можливими широтами. Швидкоплинність і безповоротність дороги, бездонність і досяжність води ніколи вже більше не залишали в мені такого сильного враження. Переді мною нараз постала панна Зіхель. На сонці вона здалася мені зовсім юною в своїй крапчастій сукні, що обтягувала її маленькі тугі груди. Її сірі блискучі очі мовби говорили мені: "Коли ти любиш прогулянки, коли ти охоче пишеш твори, то, отже, мусиш до наступного уроку з німецької мови описати нашу шкільну прогулянку".

Усі дівчата мого класу, що воліли лишатись на палубі, ніж іти до кают, юрмилися довкола мене на лавках. З саду махали нам і свистіли хлопці. Лора відповіла їм теж пронизливим свистом. Панна Меес за таке її добре присоромила. А хлопці все свистіли, ні на що не зважаючи. Маріанна перехилилася далеко через поруччя й очей не спускала з Отто, наче вони розлучалися назавжди, як згодом у війну 1914 року. Коли вже не видно стало її друга, вона обійняла однією рукою мене, а другою — Лені. На своїй шиї разом з ніжністю її худої голої руки я відчувала і тепло сонячного проміння. Я теж оглядалася на Отто Фрезеніуса, що не зводив погляду з дівчини, котра схилила свою голівку до голівки Лені. Він ніби хотів, щоб вона назавжди застигла йому в очах і нагадувала про вічне й непорушне кохання.

Міцно обійнявшися втрьох, ми дивились уперед, куди плив пароплав. Скісне проміння призахідного сонця освітлювало на пагорбах садки й виноградники в білому та рожевому квіті. Кілька вікон у останніх зблисках проміння полум'яніли вогнем. Села неначе виростали, як ми до них наближалися, й дрібніли одразу ж, щойно ми їх минали. Ніколи не можна наситити вродженого потягу до мандрівок, бо все навкруги одбігає геть, не давши себе гаразд і розгледіти. Ми пропливали під мостом через Рейн, по якому невдовзі, під час першої світової війни, військовими поїздами проїжджатимуть усі хлопці, що зараз п'ють каву в саду, і юнаки з усіх інших шкіл. А коли перша війна закінчиться, цим же самим мостом рушать солдати союзних військ, а згодом і Гітлер зі своєю ще молодою армією, що знову заволоділа Рейнською областю, поки нові

військові поїзди під час нової світової війни помчать усіх юнаків країни назустріч смерті. Наш пароплав плив повз скелю Петерсау, що на неї спирався одним биком міст. Ми всі помахали трьом білесеньким будиночкам, що були ще з дитинства рідні нам. Вони мовби постали перед нами з книжки казок з малюнками. Будиночки та самотній рибалка відбивалися в воді, а з ними і село на тому боці річки, з ділянками ріпака в рожевій піні яблуневого цвіту та хлібними ланами, що тулилися один побіля одного, спинаючись на гору готичним трикутником, увінчаним шпичастою церковною вежею. Пізнє сонячне проміння зблискувало то в глибині долини на залізничному полотні, то у вікнах віддаленої каплиці, а потім ще раз на якусь мить перебігло по Рейну, перше ніж розчинитися в присмерку.

Ми всі притихли в, тихому вечірньому світлі. Чулося пташине крякання і фабричні гудки з Аменебурга. Навіть Лора принишкла. Маріанна, Лені та я міцно тримали одна одну за руки. В тому єднанні була частка великого єднання всього сущого під сонцем на землі. Голівка Маріанни все ще хилилася до голівки Лені. Як могли потім їй убитися в голову такі облудні, такі божевільні переконання, що лише вона зі своїм чоловіком загарбала назавжди всю любов до Німеччини, а тому може з цілковитим правом зневажати й зраджувати подругу, до якої тепер горнулася? Ніхто й ніколи не нагадав нам про цю спільну прогулянку, хоч і був ще час. Хоч би скільки класних творів писалося потім про батьківщину, про історію батьківщини, про любов до батьківщини, в них навіть натяку не було на найважливіше: що трійко пригорнених одна до одної дівчаток на пароплаві в скісному промінні вечірнього сонця — це теж батьківщина.

Один рукав річки вів до затону, звідси свіжовирубаний і розпиляний ліс сплавляли до Голландії. Місто, здавалося мені, було ще так далеко, що воно не знадить мене зійти на берег і зостатися там, хоча його затон, шереги платанів і склади на березі були мені куди ближчі, ніж якісь там гавані чужих міст, що знадили мене зупинятися в них. Переді мною поволі вимальовувалися щораз чіткіше обриси рідних вулиць, гребені дахів, церковні шпилі, ще цілі й такі рідні, як ото давно відбіглі

вкупі із дитинством краєвиди з казок та пісень. День шкільної прогулянки здався мені водночас і загубленим, і мовби заново віднайденим.

Коли тепер наш пароплав, окресливши дугу, причалив до берега і діти та цілий гурт роззяв знічев'я кинулися назустріч, нам здалося, що ми вертаємося не з прогулянки, а з багаторічної подорожі. Жодної пробоїни в стінах не було, жодного сліду від пожежі не знайти. Ніщо не спотворювало знайомого, тісного, залюдненого міста. Мій неспокій улігся, і я відчула себе вдома.

Тільки-но ми причалили, Лотта попрощалася з нами перша. Вона хотіла встигнути до вечірні в собор, дзвони якого вже чути було аж на пристані. Пізніше Лотта скінчила тим, що пішла в монастир на рейнському острові Нонненверті, звідки її разом з іншими черницями переправили через голландський кордон, але доля спостигла їх і там.

Клас попрощався з учительками. Панна Зіхель нагадала мені ще раз про твір. Її сірі очі блищали, як вигладжені кремінці. Наш клас розпався на окремі купки, і ми розійшлися у різні кінці міста по домівках.

Лені та Маріанна йшли під руку по Рейнштрасе. Маріанна ще тримала в зубах червону гвоздичку. Такою ж гвоздичкою вона прикрасила і моцартівську косу Лені. Я бачу Маріанну завжди з червоною гвоздичкою в зубах: і коли вона сердито відповідала сусідкам Лені, і коли вона з напівзвугленим тілом у димлячому лахмітті лежала в попелі свого батьківського дому. Пожежна команда прибула надто пізно, щоб урятувати Маріанну: вогонь, що спалахнув од вибухів бомб, перекинувся і на будинок Маріанниних батьків по Рейнштрасе, де вона якраз тоді гостювала. Її смерть була не легша, ніж смерть зрадженої нею Лені, що померла в таборі від голоду й хвороб. А втім, через цю зраду донечка Лені, спроваджена гестапівцями у далекий дитячий притулок, не попала під бомби і пережила війну.

Я бігла з кількома однокласницями в напрямку Крістгофштрасе. Спочатку мені було страшно. Коли ми від Рейну повернули в місто, мені якось зробилося важко на серці, немовби мене очікувало щось недобре, щось лихе, на кшталт поганої звістки або якоїсь біди, про які я легковажно забулася через радісну прогулянку. Тоді я збагнула, що Крістгофська церква не могла бути зруйнована під час нічного бомбування, бо ми ж на власні вуха чули її вечірні дзвони. Взагалі даремно я боялася йти додому цією дорогою тільки тому, що мені в'їлося в мозок, ніби центральна частина міста геть знищена бомбами. Газетне фото, на якому усі майдани й вулиці центру виглядали зруйнованими, напевне було помилкою. А спочатку мені подумалося, що це з наказу Геббельса, аби приховати розміри руйнувань від бомб, гарячково збудували бутафорське місто, яке виглядало ніби справдешнє, хоча жоден камінь тут не стояв на своєму місці. Ми ж бо давно вже звикли до такого окозамилювання не тільки в разі бомбувань, а й за інших оказій, з яких важко було чогось допевнитися.

Проте будинки, сходи, фонтан — усе було, як і раніше. Також і Браунова крамниця шпалер, що згоріла в цю війну вкупі з хазяїном і його родиною (під час першої війни в ній лише повилітали шибки у вікнах від зенітного снаряда), постала переді мною з квітчастими й строкатими шпалерами на вітринах. Отож Марія Браун, остання з дівчат, що йшла зі мною решту дороги, заквапилася в крамницю до батька. Ще одна дівчина, що поверталася з нами, Катаріна, підбігла до своєї малесенької сестрички Тоні, що бавилася під платанами на кам'яній приступці перед фонтаном. Фонтан і платани були насправді давно вже знищені, однак дітям те не заважало гратися, бо і їх давно вже спостигла смерть у підвалах навколишніх будинків. І сама маленька Тоні, що тепер пирскала на всіх водою з товстощокого рота, загинула разом зі своєю донькою, такою ж малесенькою, як і вона тепер, і в цьому ж будинку, що перейшов їм згодом у спадщину від батька. Також і Катаріні, старшій сестрі Тоні, що схопила тепер малу за чубчик, і матері її та тітці, що стояли в розчинених дверях і зустріли її поцілунками,— усім їм судилося загинути в підвалі їхнього будинку. А чоловік Катаріни, шпалерник, наступник тестя, допомагав тим часом окупувати Францію. Він, зі своїми

короткими вусиками й відігнутим, як у всіх шпалерників великим пальцем, поводився там як представник народу, сильнішого за інші народи, поки не дізнався, що його дім і його родину знищено. Тоні ще раз крутнулася і пирснула на мене водою, що набрала за свої пухкенькі щічки. Решту дороги я бігла сама. На Флаксмарктштрасе наткнулась я на блідолицю Лізу Мебіус, дівчину з мого класу; вона перехворіла на запалення легенів, і їй уже два місяці не можна було їздити з нами на прогулянки. Тепер вечірній дзвін Крістгофської церкви звабив її вийти з дому. Майнули повз мене дві її довгі каштанові коси, пенсне на маленькому личку. Здавалося, що так хутко біжить вона не до вечірні, а на майданчик розваг. Вона просила згодом дозволу в своїх батьків піти разом з Лоттою в черниці до Нонненвертського монастиря. Але згоду дали тільки Лоттині батьки, і Ліза стала вчителькою в одній з народних шкіл нашого міста. Я іноді бачила її, як бігла вона до вечірні: з блідим, гостреньким личком, у пенсне, як і сьогодні. Нацистська влада знущалася з неї за релігійність. Але навіть переведення її за часів Гітлера в школу для розумово відсталих, що означало неласку, не дошкулило їй, бо вона вже звикла до всіляких переслідувань за віру. Навіть найзапекліші нацистки, найуїдливіші сусідки, ставали на диво милі й сумирні, коли під час повітряних нальотів сиділи вони навколо Лізи в підвалі. Старші віком навіть пригадували, що вони, мовляв, уже колись переховувалися з тою-таки Лізою разом, коли вибухали перші снаряди під час першої світової війни. Тепер вони тулилися до зневаженої маленької вчительки, мовби її віра та спокій вже раз відвернули від них смерть. Найнахабніші та найглузливіші ладні були взяти щось від віри маленької вчительки Лізи, яка в їхніх очах завжди була залякана й боязка, а ось тепер так гідно трималася серед спотворених, крейдяних від карбідного світла в підвалі облич під час бомбування, що цього разу майже дощенту знищило все місто, а заодно не оминуло й учительки та всіх її сусідок, побожних і безвірниць.

Крамниці щойно позачинялися. Я пробігла по Флаксмарктштрасе повз юрми людей, що поверталися з роботи. Вони раділи, що день закінчується і їх чекає спокійна ніч. А що їхні господи не були пошкоджені ні снарядами першої великої репетиції 1914-1918 років, ні

новітніми досягненнями військової техніки, то й обличчя їхні, вдоволені, такі мені знайомі — худі й повні, вусаті й бородаті, гладенькі й з бородавками,— не були позначені ні слідами злочинів, ні докорами сумління, що їм довелося бачити ті злочини й мовчати через слабодухість, через страх перед державною владою. А тим часом їм невдовзі якраз довелося спізнати досхочу тієї бундючної влади та її чванливих наказів. А може, їм усе те припало й до вподоби — пекареві з підкрученими вусами й кругленьким черевцем, у якого ми на розі Лляного ринку завжди купували потрушені цукром тістечка, або ось кондукторові трамвая, що проїжджає дзеленькочучи повз нас? А можливо, мирний вечір з поквапною ходою перехожих, церковним передзвоном, останніми гудками далеких фабрик і скромний затишок будня, яким я в ту мить так тішилася,— можливо, все це таїло в собі щось відразливе для всіх дітей, а тому вони дуже скоро почали вже жадібно всотувати звістки з фронтів од своїх батьків і палко поривалися поміняти свої припалі пилом чи борошном спецівки на військову форму?

Мене знову пойняв страх, і я боялася звернути в свою рідну вулицю, мовби передчуваючи, що вона зруйнована. Однак те передчуття хутко зникло, бо вже на останньому кварталі Баугофштрасе я могла йти додому, як завжди, своєю улюбленою дорогою під двома великими ясенами, що цілісінькі, незнищені, праворуч і ліворуч вулиці підносилися вгору, змикаючись гіллям, мов колони тріумфальної арки. Я вже бачила й білі, червоні та сині кружала клумб з журавельником та бегоніями на моріжку, що помережали мою вулицю. Тільки-но я підійшла ближче, вечірній вітер, такий свіжий, який ще ніколи не обвіював мені скронь, війнув на мене з кущів глоду хмарою пелюсток, осяйно-рожевих, і не від сонячної заграви, як здалось мені спершу, а насправді. На серці мені було так, як завжди після денної прогулянки: мовби я вже цілу вічність не чула свистіння рейнського вітру, що заблукав на мою рідну вулицю. Я геть-то зморилася й раділа, що нарешті стою перед батьківським домом. Тільки підніматися сходами було мені невимовно тяжко. Я зирнула на вікна третього поверху, де було наше помешкання. Моя мати вже стояла на балконі, над вулицею. На ньому цвів у ящиках журавельник. Мати чекала мене, І яка ж вона здавалась молода! Куди молодша за мене. Яке

темне було в неї гладеньке волосся проти мого. Моє невдовзі геть візьметься сивиною, а в неї не видно було жодної сріблинки. Вона стояла вдоволена, вся випростана, неначе створена для сімейного життя, сповненого праці, щоденних радощів і клопотів, але ніяк не для болісної, лютої смерті в глухому селі, куди її заслав Гітлер. Вона вже мене впізнала й радісно махала мені, мовби я прибула з далекої подорожі. Так усміхалася вона й кивала мені завжди, коли я поверталася з прогулянок. Швидко, як тільки здужала, я бігла вгору по сходах. Та на першій площадці я зупинилася. Я відчула себе нараз занадто зомореною, щоб підійматися вище. Все огорнув сіро-голубий туман утоми. Проте довкола мене було світло й жарко, а не півтемно, як завжди буває на сходах. Я силувала себе йти вгору, до матері, але сходинки, невидимі в млі, здавалися мені недосяжно високі, нездоланно круті, мовби вели вони на стрімку гору. Напевне, мати вже зайшла до передпокою й жде мене біля дверей. Одначе ноги мене не слухалися. Таке було мені колись, ще як була я маленька, тоді теж мене охопив якийсь страх: здалося мені, що щось неминуче перешкодить нашій зустрічі. Я уявила, як марно жде мене мати, відділена від мене лише кількома сходинками. Але тривожитися було нічого — якби я тут упала від знемоги, батько мій мене одразу ж знайшов би. Адже він живий і прийде невдовзі додому, бо робочий день уже скінчився. Щоправда, він ще дужче, ніж мати, любив десь на розі вулиці потеревенити з сусідами.

Уже в кімнатах бряжчали тарілками, готуючись до вечері. Я чула, як за всіма дверима ритмічно розпліскують між долонями тісто. Дивно мені, що у такий спосіб роблять коржі: замість розкачувати в'язку масу, її просто розпліскують між долонями. Десь із двору я вчула горластий індичий крик і здивувалася, відколи це в нас на подвір'ї раптом почали розводити індиків. Я хотіла оглянутися, але дивовижно яскраве пасмо світла з вікон, що дивились на подвір'я, засліпило мене. Приступки оповилися млою, сходи роздалися безмежно вшир і вглиб, мов якась безодня. Тоді у вікнах заклубочилися хмари і хутко заповнили ту безодню. У голові моїй промайнуло кволе: "Шкода! А так хотілося, щоб мати мене обняла. Коли я надто квола, щоб піднятися сходами, то звідки ж мені взяти сили повернутися до далекого горішнього села, де

мене чекають на ночівлю?" Сонце пекло нестерпно: його проміння надвечір ще палючіше. Я ніяк не могла призвичаїтися де того, що тут зовсім немає смеркання, а лише раптовий перехід від дня до ночі. Я зібралася на силі і стала твердіше ступати по землі, хоча сходи губилися в безодні. Їхнє поруччя стало сторчма й обернулося на могутній паркан із органних труб кактусів. Я вже більше не змогла розрізнити, де гірські кряжі, а де завіса хмар. Я знайшла дорогу до шинку, де відпочивала, опустившися з вище розташованого села. Пес уже зник. Два індики, яких тут раніше не було, походжали по дорозі. Мій хазяїн і досі сидів перед будинком, а поруч нього сидів його приятель чи родич, теж, як і він, знерухомілий або від напливу думок, або від безділля. До ніг їхніх лягли дві однакові тіні від капелюхів. Мій хазяїн навіть не поворухнувся, коли я підійшла: я була не варта того, я просто стала часткою його звичного потоку думок. Я почувала себе занадто зомореною, щоб ступити бодай ще один крок, і сіла за стіл, де й раніше сиділа. Я хотіла повернутися знову в гори, тільки-но трохи перепочину. Я питала себе, як я маю віднині збавляти час, бо відчувала тепер нескінченний плин часу, неподоланний, як і повітря. Ще з дитинства нас привчали, замість покірливо віддаватися у полон часові, опановувати його в той чи інший спосіб. Несподівано пригадалося мені знову завдання описати якнайдетальніше шкільну прогулянку. Неодмінно завтра вранці чи, може, ще й сьогодні ввечері, коли моя втома минеться, я візьмуся виконувати те завдання.